

بررسی کلی جهانی

آخرین نظری که بر موقعیت جهانی افکنندیم (ص ۱۴) جمعیت تقریباً ۴ میلیونی را در ۱۰۰۰۰ ق.م. عرضه کردیم. تا حدی به علت آب و هوای بهتر و تاحدی نیز به دلیل سکونت در اقیانوسیه و قاره امریکا، روند رشد جمعیت بتدریج به سوی بالا حرکت کرد. بسختی انتظار می‌رفت که بهتر شدن آب و هوا تداوم یابد. هیچ قاره قابل سکونت دیگری کشف نشد، هرچند افزایش جمعیت به عنوان عاملی جدید بایستی به این وضعیت افزوده می‌شد. رشد تعداد جمعیت ادامه یافت و در حدود ۵۰۰۰ ق.م. میزان رشد در حال افزایش شتاب بیشتری بود. عامل جدیدی که این روند را ممکن می‌ساخت، توسعه کشاورزی بود. اگر بگوییم هیچ بُعدی از جامعه بشری، بنیادی تر، آنی تر و ثابت تر - که با انقلاب نو سنگی، در آن تحولی ایجاد شد - از جنبه‌های کمی نبوده است، به گزافه نگفته‌ایم.

هر چند جزئیات الگوی رشد، در طول آخرین چند هزار سال پیش از میلاد در خور بحث است، تصویر کلی آن نیست. تا ۵۰۰۰ ق.م. منطقه تحت پوشش محصولات، بسیار کوچک بود تا بتواند بر موقعیت جهانی تاثیر گذارد و مجموع تعداد جمعیت به کندی پیشرفت می‌کرد (تصویر ۶-۳). سپس چرخشی رو به بالا ایجاد شد. افزایشی حدود ۵۰٪ در طول ۵۰۰۰ سال پیش از میلاد و ۱۰۰٪ در هر یک از سه هزار سال بعدی پدید آمد. سپس - در حدود ۱۰۰۰ ق.م. - آغاز عصر آهن در اروپا و خاورمیانه، با افزایش میزان رشد به بالاترین حد خود برای این دوران همزمان شد. هر چند تعداد مطلق جمعیت رو

به افزایش می‌رفت - به ۱۵۰ میلیون نفر در سدهٔ دوم پیش از میلاد و به حدود ۲۰۰ میلیون نفر در سدهٔ دوم میلادی - کند شدن میزان رشد جمعیت اکنون آغاز شده بود. این افزایش در طول ۵۰۰ ق. م. تا سال اول میلادی، ۷۰٪ بود و نه ۱۰۰٪. در طول ۲۰۰ سال بعد، افزایش جمعیت تنها ۱۲٪ بود و سپس رشد به‌طور کلی متوقف شد. روندی که ۶۰۰۰ سال پیش از آن آغاز شده بود - که ما می‌توانیم آن را روند اولیه بنامیم - کامل شد.

هر چند وضعیت بشری روند اولیه تغییر پیدا کرد بدین نکته باید تاکید شود که این روند، پدیده‌ای همراه با محدودیتهای جغرافیایی محض بود. شکل نمودار جمعیت به‌طور کلی با پیشرفت در اروپا، افریقای شمالی و پهنه خشکی آسیا تعیین شد. ورود جنوب صحرائی افریقا به روند اولیه، به مشابهٔ حادثه‌ای جهانی، در حال کامل شدن بود. امریکا به موازات با افریقا نسبت به اروپا و آسیا در حال حرکت بود و اقیانوسیه نسبت به دیگر قاره‌ها به‌کندی حرکت می‌کرد. بنابراین واقعاً روند اولیه، داستان دورهٔ جمعیت‌نگاری تکامل و اوج و نیز نابودی نهایی جامعه‌های باستانی مدیترانه، خاور نزدیک، هند و چین است. به همین نسبت، سهم افریقا، امریکا و اقیانوسیه که پیشرفت نکردند، در مجموع جهانی از ۴۰٪ به کمتر از ۱۵٪ کاهش یافت و افریقا بویژه از وضعیت بدتری برخوردار بود (۳۰٪ در ۱۰۰۰۰ ق. م. و ۱۰٪ در ۵۰۰ ق. م.).

چه چیزی روند اولیه را به پایان خود رساند؟ آیا نشانی در ثبت مشابه حرکت به پایین در امپراتوریهای روم و چین وجود داشت؟ آیا این بدین مفهوم است که ما باید آب و هوا را به عنوان عاملی تعیین‌کننده در نظر بگیریم؟ بی‌گمان ما باید عامل آب و هوا را مورد توجه قرار دهیم. بویژه ما باید سعی کنیم که در نظر داشته باشیم که آب و هوا در سدهٔ سوم میلادی - سدهٔ بحرانی در شرق و غرب - بدتر شد. خردمندان است اگر انتظار داشته باشیم که نسل بعدی پژوهشهای آب و هواشناسی، به پاسخی معین برای این سؤال دست یافت. بنابراین بحثهای نظری مخالف و موافق فرضیه‌ها، اندکی بهبود یافته است. با وجود این، چون آنچه بدان دست یافته‌ایم با ارزش است، حدس ما این است که پاسخ به این سؤال منفی خواهد بود. روشن است که در درون اروپا، سرزمینهای مدیترانه‌ای از بیشترین کاهش جمعیت رنج می‌بردند و کشورهای شمالی از این کاهش گریختند. این برخلاف آن چیزی است که هرکس انتظار وقوع آن را در عصر کوچک یخبندان داشت.

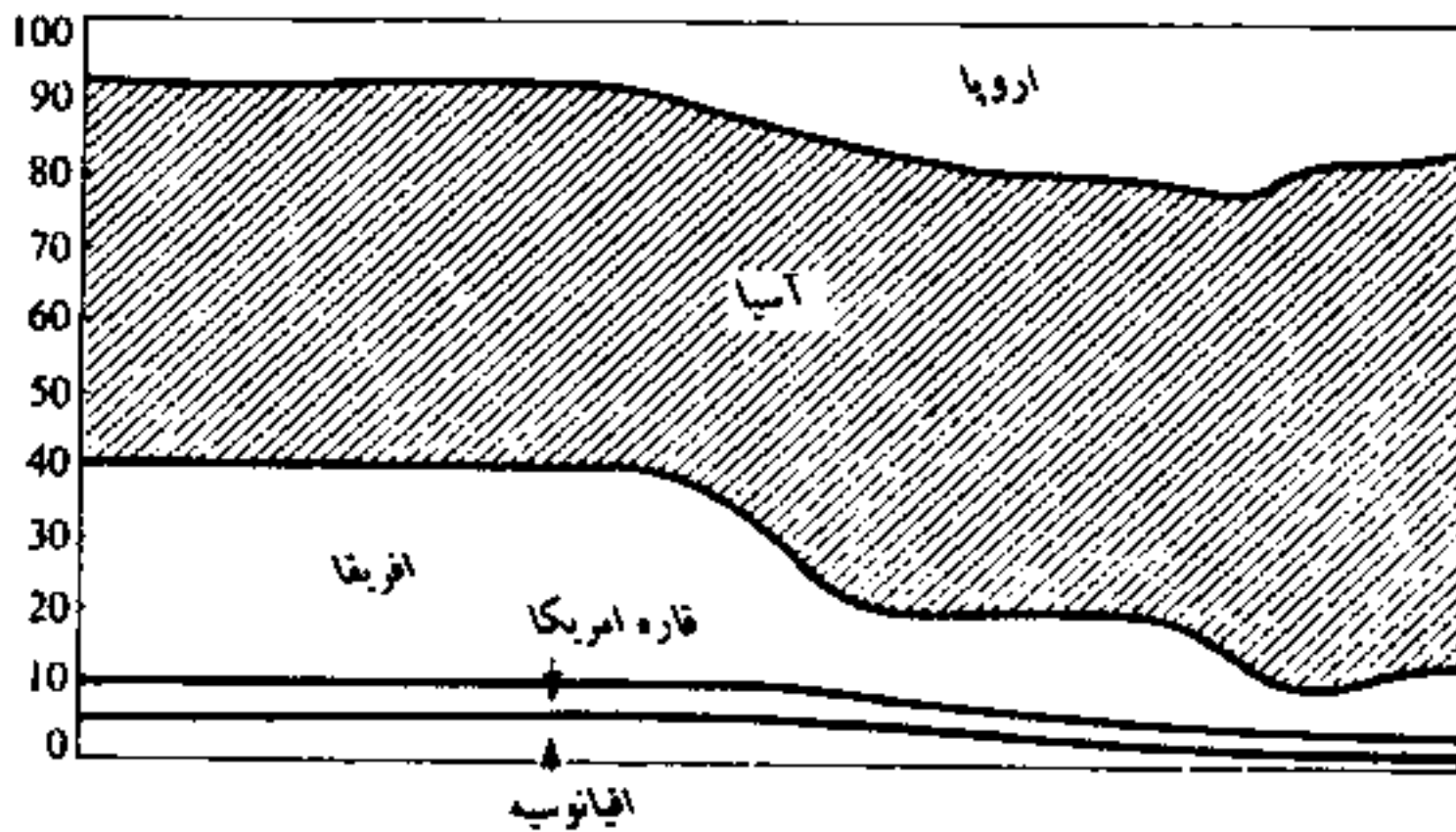
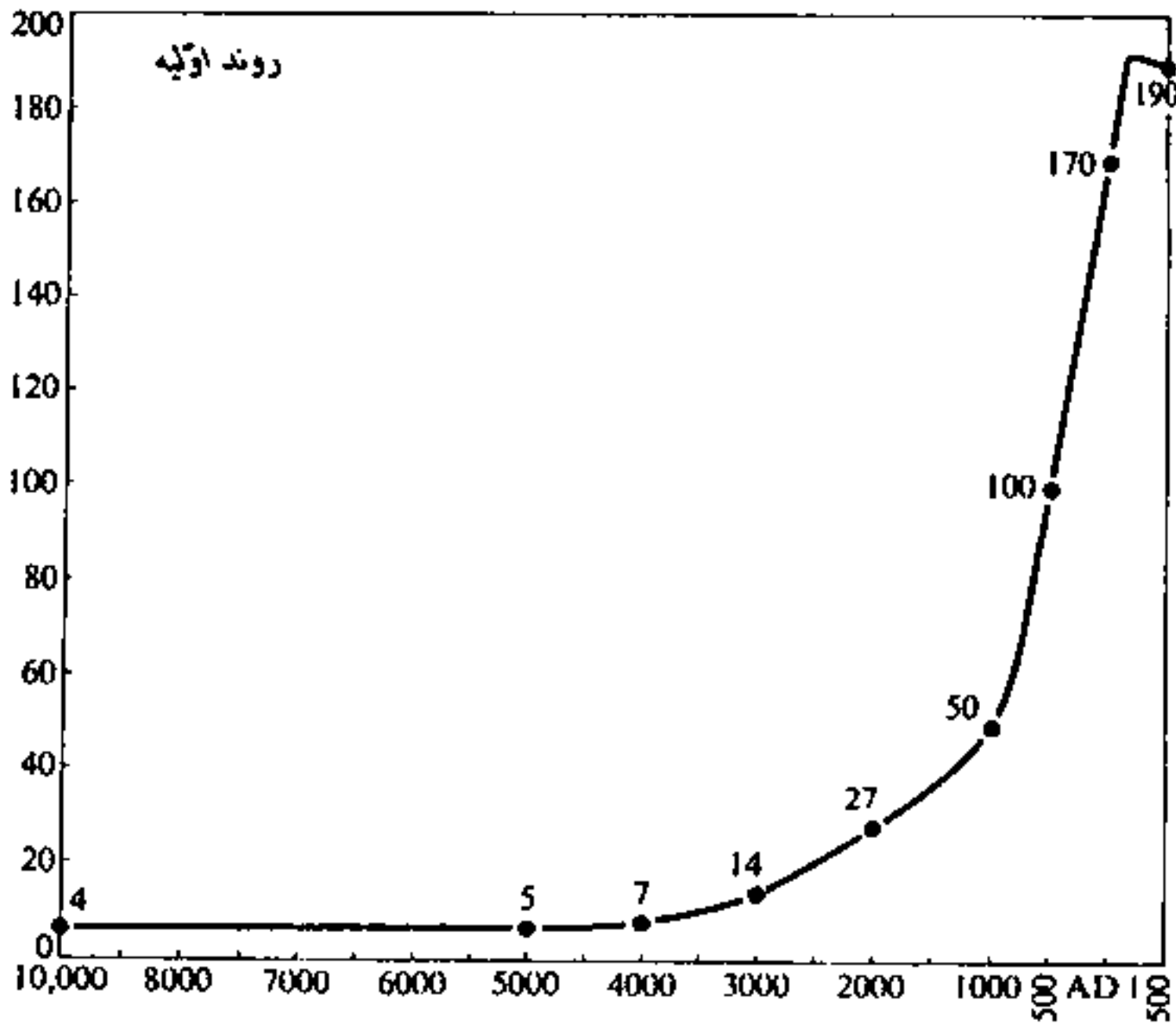

در پی فروپاشی امپراتوریهای روم و هان - جامعه‌های برده دار - سده‌هایی که به قرون وسطیا شناخته می‌شود، پدیدار شدند. در طول این دوران، دنیای قدیم (اروپا و آسیا) در حال نوکردن اسلوبها

و تجدید حیات خود بودند. رشد اندکی در برخی از شهرهای بزرگ پر جمعیت وجود داشت و در بسیاری از این شهرها، تعداد مردم کمتری نسبت به جمعیتی که در طول نیمه دوره باستان در آنها وجود داشتند، می‌زیستند. در سده دهم میلادی، این مرحله انتقالی، آشکارا به پایان خود رسید. در اروپا، جامعه جدیدی پدیدار شد - جامعه فئودال در اوج سده‌های میانه - و این جامعه در هر جنبه‌ای - سیاسی، فرهنگی، تکنولوژی و جمعیتی - گسترش یافت. در همین زمان، چین در حال ورود به یکی از مهمترین دورانهای رشد بود که تا آن زمان تجربه کرده بود؛ این دوران نخستین ۱۰۰ سال از امپراتوری سونگ را فراگرفت. مرحله سده‌های میانه آغاز شده بود.

در فرایند سده‌های میانه همانند روند اولیه، رویدادها در پهنه خشکی اروپایی - آسیایی از یک همزمانی متحیرکننده برخوردار بودند. جالب است که شباهتهایی را - مثلاً تغییر از حکومت دیوانسالاری به حکومت اشرافی - در دو مرحله تحول هم سویی فرهنگی از نمودهای دوره باستانی به قرون وسطایی دنبال کنیم، چون درورای این شباهتهای جامعه شناختی، احتمالاً عوامل تکنولوژی متداولی وجود داشت و به احتمال سهم این شباهتها در این عوامل، این است که دو فرهنگ را به هر ترتیبی حفظ کرد. به هر ترتیب، دو خط منحنی به طرف بالا حرکت کرد، از حد خارج شد و بار دیگر با هماهنگی تقریبی سقوط کرد. اوج جمعیت چینیها که درست می‌نماید یک صد سال پیشتر از اروپاییان پدیدار شد، یک توجیه مناسب برای تهاجم مغولها در اوایل سده سیزدهم است. آنان علاوه بر این که تعداد بسیار زیادی چینی را کشتند - بنا به تخمین ما حدود ۳۵ میلیون نفر - تماماً تا حد زیادی زیربنای کشاورزی را تا آن جایی که می‌توانستند نابود کردند. رهایی از این وضعیت طاقت فرسا بسختی با محدودیتهای این فرایند امکان پذیر بود.

در اروپا، فرایند سده‌های میانه در محدودیت مالتوسی آن به پیش می‌رفت. این فرایند در سال ۱۳۰۰ م. در اروپا رخ نمود. مجموعه‌ای از قحطیها و بیماریهای محدود اپیدمی در پی آن پدیدار شد که ارقام جمعیت را در سراسر نیمه اول سده چهاردهم در زیر بیشترین رقم در نوسان نگه داشت. پس از آن، دشمنی مهلکتر از چنگیزخان از آسیای مرکزی وارد شد - طاعون. مجموع جمعیت که از ۲۶ میلیون در آغاز این فرایند به حدود ۸۰ میلیون نفر در اوج آن افزایش یافته بود، به ۶۰ میلیون نفر کاهش یافت. افزایش و کاهش ناگهانی بسیار زیاد در فرایند جمعیت سده‌های میانه، در حالی که توسط اروپا و چین تجربه شد، از شدت ارقام جهانی کاست. نمودار ۶-۴ نقطه آغازینی را در سده ششم، هنگامی که برای نخستین بار در طول ۳۰۰ سال، افزایشی در مجموع جمعیت به وجود آمد، نشان می‌دهد. این

تصویر ۳-۶ جمعیت جهان بین ۱۰۰۰۰ ق.م. تا ۵۰۰ م.

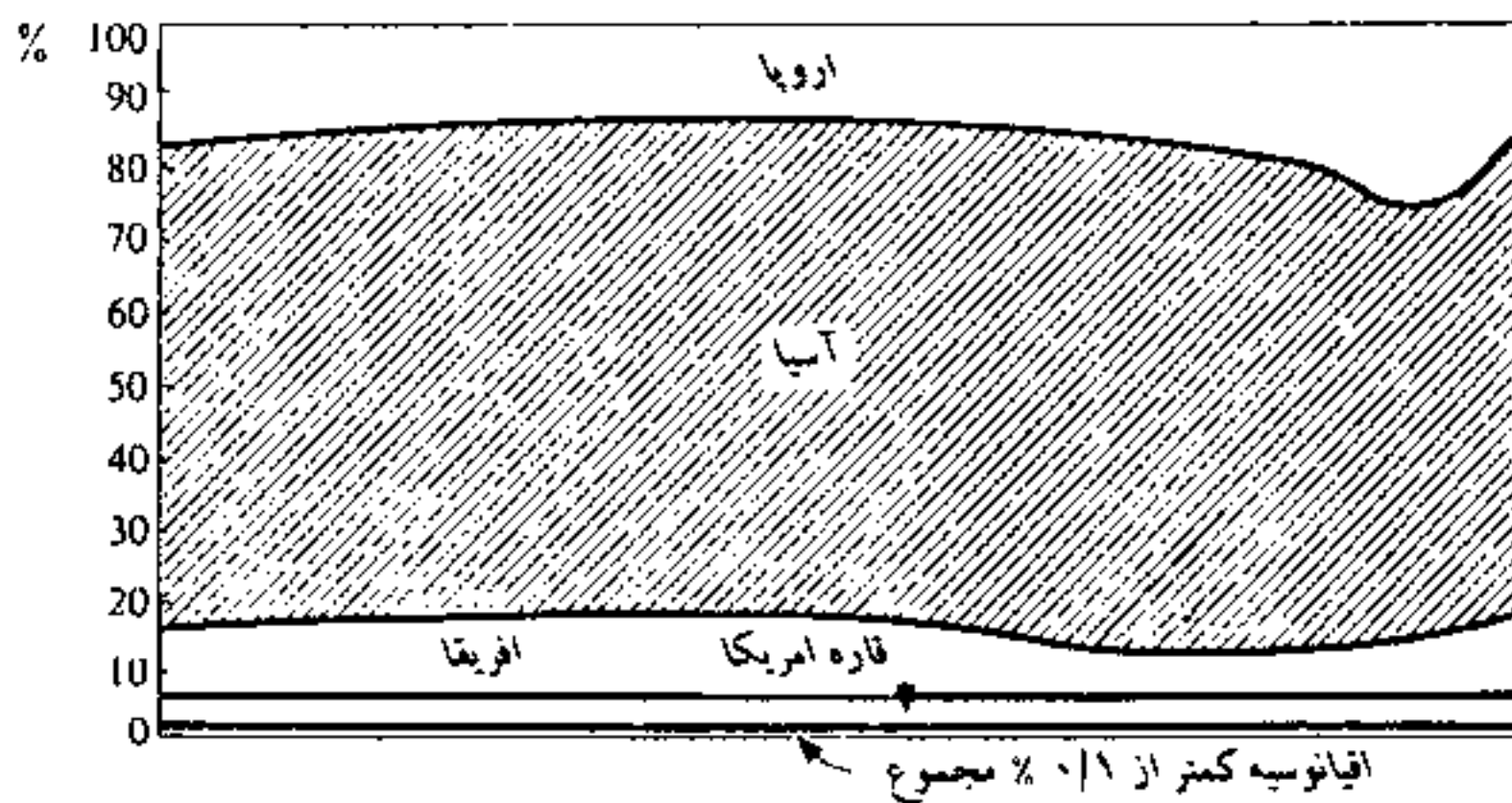
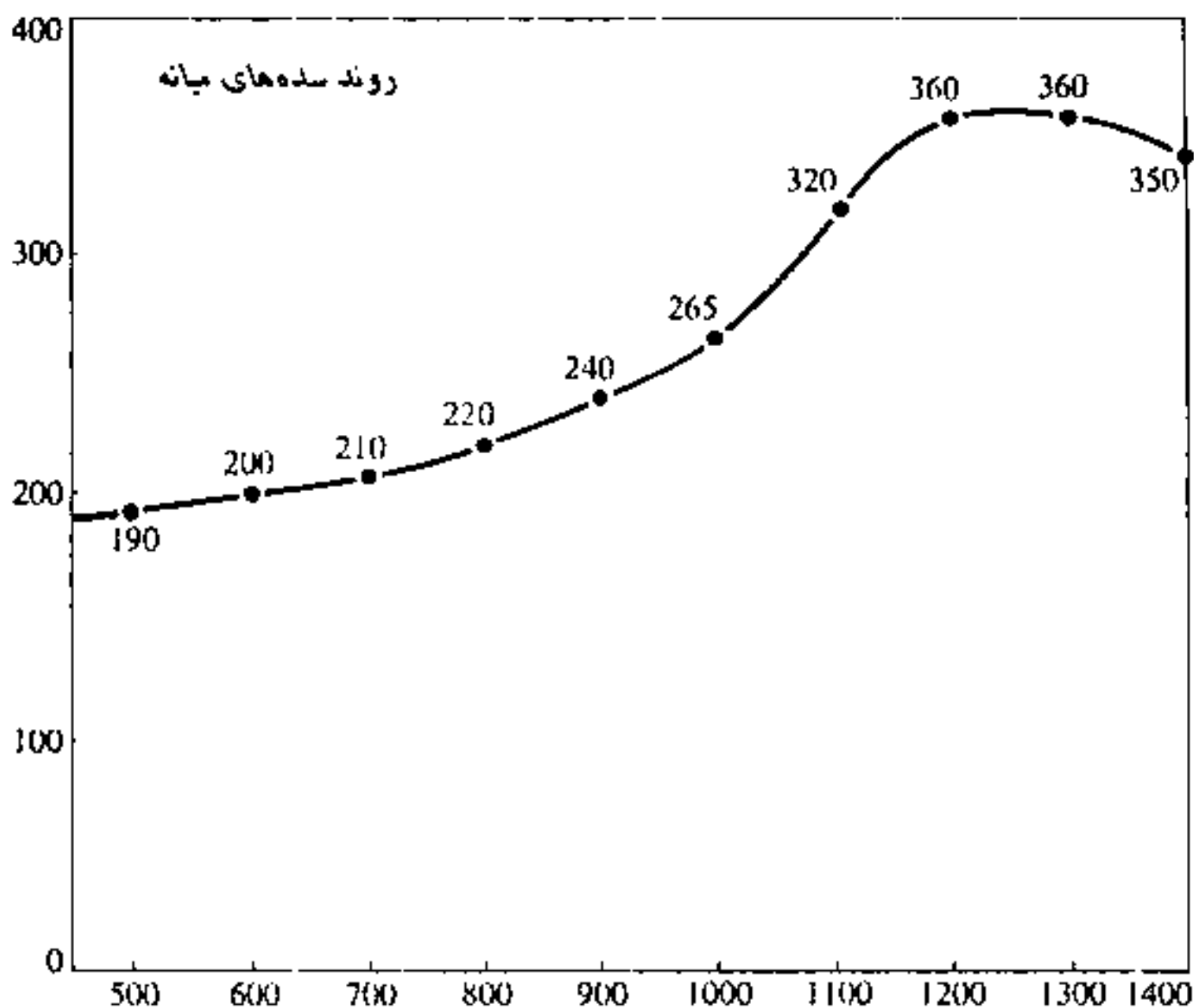
افزایش در حد معتدلی است، ۱۰ میلیون نفر به ۱۹۰ میلیون نفر افزوده شدند یعنی ۵٪ در ده قرن بعد، افزایش جمعیت از نظم مشابهی برخوردار بود. این افزایش در سده‌های ۱۰ و ۹ میلادی به ۱۰٪ رسید و سپس افزایش ناگهانی واقعی به وقوع پیوست. در سده یازدهم، تعداد جمعیت تا ۵۵ میلیون نفر یعنی ۲۰٪ بالا رفت. در سده دوازدهم، این میزان به ۱۲٪ کاهش یافت و این روند در ۱۲۰۰ م. تا ۳۶ میلیون نفر فزونی گرفت. این رقم دقیقاً تا سده پانزدهم تا حد زیادی افزایش نیافت.

افریقا، امریکا و اقیانوسیه هنوز هم در حال پیدا کردن راه‌خودبه کمک تفسیرهای دیرینه درباره روند اولیه بودند، در این حال یافتن علت اصلی این سقوط دشوار نیست. اما جنبه دیگری در این مسأله وجود دارد. برخی از کشورها که به مرحله توسعه در سده‌های میانه رسیده بودند؛ هنوز هم تا آن زمان به سطح کانونهای بزرگ نرسیده بودند. ژاپن نمونه خوبی است؛ تعداد جمعیت آن هنوز هم در سده چهاردهم بشدت در حال افزایش بود و فرایند سده‌های میانه این کشور تا ۱۷۰۰ میلادی نیز به پایان خود رسید.

خاور نزدیک، جهان را به روند اولیه کشاند؛ اروپا و چین در افتخارات مربوط به سده‌های میانه سهم بودند؛ فرایند سوم - فرایند نوین گرایی - در اروپای سده پانزدهم در مرحله آغازین خود بود و چین دست کم در وهله نخست در پشت سر اروپا قرار داشت. زیر بنای فنی این موج نهایی آشکار است. این فرایند، توسط کشتیها و تفنگهایی که اروپاییان را قادر ساخت دیگر قاره‌ها را کشف کنند، بر آنها تسلط یابند و در مواردی مهم آنها را استعمار کنند، آغاز شد. این فرایند با تحولات زراعتی و صنعتی در سده‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی تداوم یافت و به عنوان انقلاب ارتباطات در سده بیستم که تمام جهان را به یک دهکده جهانی تبدیل کرد، شتاب بیشتری یافت. تنها نیمی از این فرایند برای ما کاملاً آشکار است. در خوش بینانه‌ترین برآورد، این فرآیند چون میزان رشد رو به کاهش است، به سده بعدی نیز کشیده خواهد شد، در حالی که از مجموع ارقام گردآمده نمی‌توان انتظار داشت که این فرآیند به کناری گذاشته شود تا آن که به پایان آن تا پیش از آغاز سده ۲۲ میلادی برسیم. در نتیجه، بررسی فرایند نوین گرایی، تنها می‌تواند در زمره یک گزارش پیشرفت جای گیرد. ما می‌توانیم از ابتدا آغاز کنیم، اما مجبوریم پیش از پایان توقف کنیم.

آغاز آن از نظر سرشماری اندکی ضعیف است. زیرا چنین به نظر می‌رسد که نوسانی اولیه وجود داشته است که شامل رشدی سریع در سده‌های ۱۵ و ۱۶ میلادی بود - به ترتیب ۲۱٪ و ۲۸٪ که هر دو

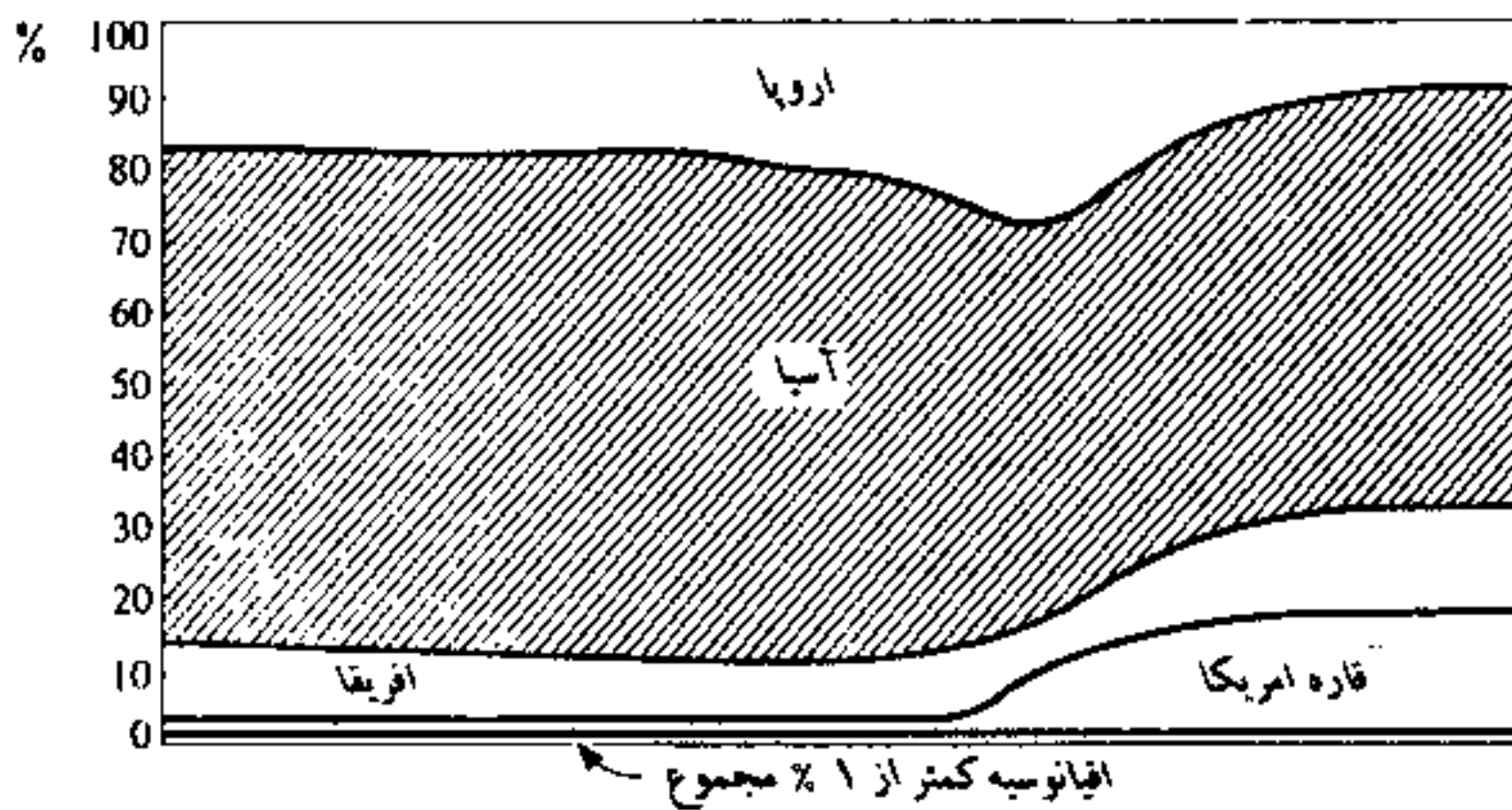
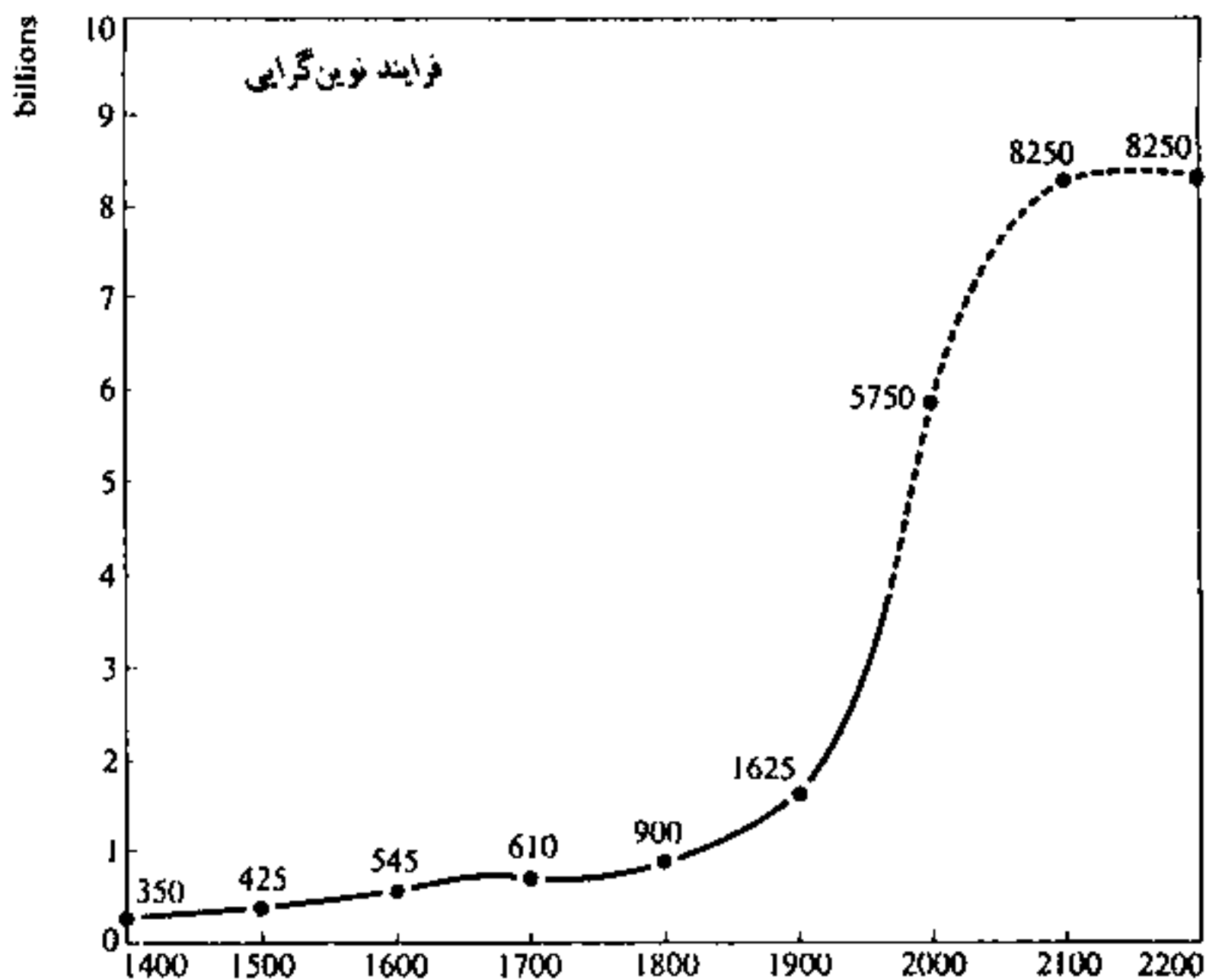
تصویر ۴-۶ جمعیت جهان بین ۵۰۰ تا ۱۴۰۰ میلادی

بیش از هر افزایش جمعیتی است که پیش از این در دست بود - و با رشد کند محسوسی تا میزان ۱۲٪ در سده هفدهم دنبال شد. البته رشد ۱۲٪ هنوز هم در مقایسه با هر مقیاس دیگری، به استثنای دو سده پیشین، زیاد محسوب می‌شود. اما این کاهش جالب می‌نماید. زیرا پیش از این، در شرق و غرب همزمان تجربه شده بود. اما این مسأله باید یادآوری شود که تمام این فرایندها می‌تواند به مشابه گسیختگی هر فعالیتی که به دنبال توقف برای توانی دوباره گرفتن رخ می‌نماید، تفسیر شود و این ممکن است واقعیتی از مرحله نخستین فرآیند نوین‌گرایی محسوب شود. بی‌گمان در ژاپن توقفی از این نوع، نه در سده هفدهم بلکه در سده هجدهم به وقوع پیوست. یادآوری این مسأله با ارزش است، زیرا ژاپن هر چند هم اکنون به شتابی سریع در رشد جمعیت دست یافته است، هنوز هم در تحولات اجتماعی پشت سر اروپا و چین قرار داشت.

از ۱۷۰۰ میلادی بدین سوی نوسانهایی بیش از این وجود نداشت. میزان رشد جمعیت به سطوحی که پیش از این شنیده نشده بود - ۴۵٪ در سده هجدهم و ۸۰٪ در سده نوزدهم - افزایش یافت. علاوه بر اینها میزان رشد جمعیت اروپا به طور ثابتی بالاتر از دیگر قاره‌ها بود. اکنون اروپا با افزایش ۱۵٪ در سده نوزدهم، در رده‌ای که تنها به خود مانده بود، موانع را از جلوی پا بر می‌داشت. در حقیقت، در صورتی که جریان مهاجرت ۴۰ میلیون نفر به قاره آمریکا محاسبه شود، میزان افزایش این دوران به رقم شگفت‌انگیز ۱۳۵٪ خواهد رسید.

عامل بزرگی که ارقامی مانند این را ممکن ساخت، کاهش مداوم در میزان مرگ و میر و یا با دیدگاهی دیگر، افزایش در چشمداشت از زندگی است. اروپاییان به وسیله میزان زاد و ولدشان که هنوز هم در حد بالایی است، توانستند سهم خود را در جمعیت جهانی تا حدود یک چهارم افزایش دهند. بقیه کشورهای جهان میزان تولید مثل بالایی دارند و میزان مرگ و میر در آنها اندک نیست.

در سده ۲۰ میلادی، وضعیت به گونه‌ای دیگر تغییر کرده است. اروپا در حال کمال بخشیدن مرحله تغییر جمعیتی و فرآیند نوین‌گرایی، با پایین آوردن میزان زاد و ولد و همسان کردن آن با میزان مرگ و میر است. دیگر کشورهای دنیای قدیم به نخستین مرحله از تغییر و مرحله رشد متوسط و بسیار زیاد فرآیند نوین‌گرایی وارد شده‌اند. آنان میزان مرگ و میرشان را کاهش داده‌اند، اما در میزان زاد و ولد کاهشی ایجاد نکرده‌اند. در نتیجه جمعیت اروپا نسبتاً به کندی رشد کرده است - تا ۶۳٪ در مقابل حد میانگین جهانی به میزان ۱۴٪ - و موقعیت آن در جدول جهانی مطابق با آن از ۲۴٪ به ۱۶٪ سقوط کرده است. میزان رشد جمعیت آسیا از ۶۰٪ به دقیقاً ۶۰٪ و آفریقا از ۷٪ به ۹/۵٪ افزایش یافته است.

تصویر ۵-۶ جمعیت جهان بین ۱۴۰۰ تا ۲۲۰۰ میلادی

(نک تصویر ۵-۶).

این تغییرات، هنگامی که در مقابل عظمت ارقام مطلق، در محدوده توزیع جمعیت جهانی از نظر گذرانده شد، در طول فرآیند نوین‌گرایی به دست آمد. در ۱۵۷۵، پس از یک سده رشد سریع که ۱۰۰

میلیون نفر به مجموع جمعیت افزوده شد، جمعیت جهانی به ۵۰۰ میلیون نفر رسید. در ۱۸۲۵، این رقم به یک میلیارد نفر مضاعف شد و در ۱۹۲۵، به ۲ میلیارد نفر و در ۱۹۷۵ به اندکی زیر ۴ میلیارد نفر رسید. به این نکته توجه کنید که چگونه زمان از ۲۵۰ سال به ۱۰۰ سال و سپس به ۵۰ سال کاهش می‌یابد. در صورتی که این احتمال وجود داشته باشد که این دو برابر شدن در ۵۰ سال در مرحله بعدی فرآیند نوین‌گرایی برجای ماند، در سال ۲۰۲۵ میلادی، ۸ میلیارد نفر بر روی سطح کره زمین خواهند زیست. پس از آن، این رقم باید رو به کندی گراید. این امیدواری وجود دارد که این کاهش در نتیجه افزایش معیارهای زندگی و گسترش آموزش صورت گرفته باشد و نه آنکه در نتیجه تحمیل ممانعت‌های مالتوسی رخ نموده باشد. بی‌گمان این کاهش بدین ترتیب در قسمت‌های توسعه یافته در جهان امروز در حال اتفاق افتادن است و نبود نشانه‌های مشابه در کشورهای فقیرتر بابدینی زیادی ارزیابی نمی‌شود. این کشورها بسختی می‌توانند انتظار داشته باشند که این نوع واکنش را در این مرحله از تحولشان به نمایش گذارند. اما حتی در جهان سوم نیز حرکت کند به سوی پایین‌باید پیش از آن که بسیار طولانی شود، ظاهر گردد و می‌توان انتظار داشت که خط منحنی به شکل که مربوط به فرآیند نوین‌گرایی تا سده بیست و یکم در رقمی بین ۸ تا ۹ میلیارد نفر به سوی بالا حرکت کند. از این تعداد، کمتر از ۱ میلیارد نفر اروپاییان می‌باشند، در حالی که تعداد امریکاییها و افریقاییها بیش از ۱ میلیارد نفر خواهد بود. ۵ میلیارد نفر باقیمانده، آسیایی هستند.

اگر روند رشد جمعیت بخودی خود کند نشود، با فاجعه‌ای - مصیبتی میکربی ساخته دست بشر و یا مصیبتی غذایی - متوقف خواهد شد. سلاح‌های هسته‌ای یکی از شیوه‌های آشکار کاهش جمعیت است، اما زیان‌هایی را به همراه دارد، به طوری که این سلاح‌ها به آسانی می‌تواند آلودگی جهانی را موجب شود که نژاد بشری را منقرض می‌کند. طاعون می‌تواند نابودکننده باشد. دیگر این احتمال وجود ندارد که امروزه، باکتری موجب بیماری‌های اپیدمی در خور توجهی شود. اما تصور این مساله سخت نیست که یک عفونت ویروسی می‌تواند مرگ و میری را به میزان ۹۵٪ به همراه داشته باشد. میکسوماتوزیس^۱ - بیماری که هیچ درمانی برای آن وجود ندارد - موجب کاهش در تعداد خرگوشها در بسیاری از مناطق جهان در دهه ۱۹۵۰ شد. راه نهایی کاهش جمعیت جهان می‌تواند قحطی

۱ - میکسوماتوزیس Myxomatosis: بیماری ناشی از اثر ورم بافت‌های مخاطی م. م.

باشد، البته بعید به نظر می‌رسد که به تنهایی تأثیر مطلوب را داشته باشد. عوامل دیگری هم نقشی در این کاهش ایفا می‌کنند.

اجازه دهید به یادداشتها با خوشنودی بیشتری پایان بخشیم. نژاد بشری مشکلات خود را به صورتی گسترده حل کرده است. این منطقی است اگر بپنداریم که بشر پس از به بیراهه رفتن، خواهد آموخت که چگونه به سطح عددی در جمعیت که معیارهای زیستی را خوش بین خواهد کرد، دست یابد. ما می‌توانیم این خوش بینی را بر مبنای تکنولوژی کنونی و انتظارات امروزه مشاهده کنیم. آنچه پس از نسبت دادن به تکنولوژی و انتظارات در سده بیستم از کار در خواهد آمد، موضوع دیگری است و احتمالاً گسترده‌تر از یک باور خواهد بود. مطمئناً چون پیش از این بین تعداد جمعیت و منابع، با خرسندی تعادلی ایجاد شده است، پیشرفتهای علمی بیشتر از سرگیری امکان رشد جمعیت را ممکن خواهد ساخت. به طور کلی به نظر نمی‌رسد که برخی جوامع کمیت را نسبت به کیفیت برگزینند. گمان ما این است که جمعیت بشری به جای حرکت بیشتر به سوی محدودیتهای نظری - که بر مبنای آن جمعیت تقریباً ۲۰ میلیارد نفر خواهد بود - دست کم بر روی کره زمین، هرگز به سطحی نزدیکتر به تعداد جمعیت در سده بیست و یکم، یعنی بین ۸ تا ۹ میلیارد نفر نخواهد رسید.

پیوست ۱: اعتماد به فرضیه‌ها

فرضیه‌های جمعیت‌نگار تاریخی، در وضعیت کنونی این فن، آزمون پذیر نیست و در نتیجه، باور قابل اعتماد بودن این فرضیه‌ها به مفهوم آمارشناسی آنها جدا از موضوع است. با این وجود، این که در طول ۱۰۰۰ سال گذشته، با تعداد بشریت همسویی وجود دارد و این همسویی مقداری از این اطمینان را توجیه می‌کند، تا اندازه چشمگیری درست است (نک جدول صفحه بعد). دوراند *Durand* اصطلاح **منحنی غیر متفاوت** را برای تعریف پهنه اعتماد پیشنهاد کرد. مقصود وی از این اصطلاح، آن است که با این منحنی هیچ دلیلی برای ترجیح دادن یک رقم بر دیگری وجود ندارد. علت آن که این ارقام در حد زیادی نامحتمل به نظر می‌رسند، نه به این علت است که می‌توان ثابت کرد که این ارقام اشتباه است، بلکه به این دلیل که بحث‌های خوبی در مقابل آنها وجود دارد. «منحنی غیر متفاوت» دوراند از حدود بیش از $\pm 10\%$ در ۱۰۰۰۰ م. به حدود کمتر از $\pm 2\%$ در حال حاضر در حال تغییر است.

با بازگشت بیشتر به گذشته، هنوز هم دست کم در آن منابعی که توسط دوراند ذکر شد، با موافقت بیشتری مواجه‌ایم. برای سال اول میلادی، وی پنج منبع را نقل می‌کند که اعداد متوسط آن عبارتند از: ۲۷۵ میلیون، ۳۰۰ میلیون، ۲۵۶ میلیون، کمتر از ۳۰۰ میلیون نفر و ۳۰۰ میلیون نفر. حد متوسط آنها (حدود ۳۰۰ میلیون نفر) به‌طور قابل توجهی بیش از رقمی است که برای این زمان پیشنهاد کرده‌ایم (۱۷۰ میلیون نفر). در حقیقت رقم پیشنهادی ما جدای از منحنی غیر متفاوت دوراند است. جای آن

نیست که از باور خود در این جا دفاع کنیم. تنها کافی است که بگوییم سرمنشأ پیشنهادمان، مطالعات و بررسیهای مادر باره قلمرو روم است - جایی که معتقدیم که ادعا در برابر اعداد بالاتر، اکنون از یک موقعیت بسیار قوی برخوردار است. افراد علاقه مند به بررسی درباره فرضیه های ما، می توانند آن را استان به استان مورد تحقیق قرار دهند و در این حال از کتابشناسیهای مربوط به تک تک کشورهای اروپایی، آسیای صغیر و افریقای شمالی بهره گیرند. اما یک بحث در تائید فرضیه ما که تنها در زمینه جهانی رخ می نماید، وجود دارد: رقم ما برای سال اول میلادی، ۱۰۰ میلیون نفر کمتر از رقم پذیرفته شده برای ۱۰۰۰ م. است؛ این رقم با منحنی رو به افزایشی که هر کس با آن موافق است، تناسب بیشتری دارد که رشد جمعیت بشری را نسبت به رقم متداول ۳۰۰ میلیون نفر برای سال اول و ۱۰۰۰ میلادی توصیف می کند. هر کسی می تواند بگوید که تخمینهای ما، فرضیه های باطل هستند و نیز ادعای مجموع بیشتر جمعیت موضوعی است که باید در آن باره بحث شود (به نظر می رسد ادوارد دوی Edward Deevey که در *Scientific American*، سپتامبر ۱۹۶۰، رقم ۱۳۳ میلیون نفر را برای اول میلادی پیشنهاد می کند (بدون نقل توسط دوراند) آن را از نمودارش به همین ترتیب نتیجه گرفته است).

درباره نخستین دوران، هر کسی بر مبنای نظم بسیار زیادی بحث می کند. دوراند، ۳ تخمین را برای ۱۰۰۰۰ ق.م. با محدوده های پایتتر ۱/۲۰۰/۰۰۰ و ۵ میلیون نفر و یک محدوده بالاتر متداول ۱۰ میلیون نفر ذکر می کند. پیشنهاد ۴ میلیون نفر ما در پایان از این مقدار کم تر است.

جمعیت جهان بین ۱۰۰۰ تا ۱۹۰۰ میلادی بر مبنای منابع موثق متفاوت (تخمین ما برای مقایسه بعد از دوراند* (Table 6, P.61) اضافه شده است).

زمان تخمین	تخمین	تخمین برای سال	۱۰۰۰	۱۲۵۰	۱۵۰۰	۱۷۵۰	۱۹۰۰
کار-ساندرز (Carr - Saunder)	۱۹۳۹	-	-	-	-	۷۱۸	۱۹۰۸
ویلکاکس (Willcox)	۱۹۴۰	-	-	-	-	۶۹۴	۱۵۷۱
بنت (Bennet)	۱۹۵۴	۲۷۵	۳۹۹	۴۴۹	۷۴۹	۱۵۵۵	
چیپولا (Cipolla)	۱۹۶۲	-	-	-	-	۷۵۰	۱۶۵۰
دوراند (Durand)	۱۹۶۷	-	-	-	-	۷۹۱	۱۶۵۰
کلارک (Clark)	۱۹۶۸	۲۸۰	۳۸۴	۴۲۷	۷۳۱	۱۶۶۸	
مک اودی و جونز (McEvedy - Jones)	۱۹۷۵	۲۷۰	۳۷۵	۴۱۵	۷۲۰	۱۶۳۰	

پیوست ۲: تاریخنگاری

نخستین تلاش در تخمین جمعیت جهانی در نیمه دوم سده هفدهم انجام شد. تا آن زمان، جمعیت اروپا می‌توانست تا اندازه‌ای با اطمینان در حدود ۱۰۰ میلیون نفر تخمین زده شود. آشکارا جمعیت آسیا به ضریب ۳ و شاید هم به ضریب ۵، از این بیشتر بود. تصور می‌شود که جمعیت افریقا تا حد زیادی همانند اروپا بود و عقاید دربارهٔ امریکا مبهم و نا معلوم است. با در نظر گرفتن شکاف در اطلاعات مربوط به مجموع جمعیت چهار قاره که توسط جیوانی باتیستاریچولی *G. B. Riccioli* (۱۶۶۱) و بویژه توسط گریگوری کینگ *Gregory King* (۱۶۹۶) پیشنهاد شده است، ما به‌طور شگفت‌انگیزی به حدود میزان جمعیت دست می‌یابیم (نک جدول ذیل). متأسفانه هر دوی این پیشنهادها با افزودن رقم بسیار زیاد ۱۰۰ میلیون نفر برای قاره‌ای در نیمکرهٔ جنوبی که تا آن زمان کشف نشده بود، تخمینهای جهانی آنان را ضعیف می‌کند.

«جدول در صفحهٔ بعد»

مشخص شد که سرزمین ناشناختهٔ استرالیا، بیش از آن چه که انتظار می‌رفت، کوچکتر است و ساکنان آن بسیار پراکنده هستند. تمام اقیانوسیه کمتر از ۲ میلیون نفر جمعیت داشت. این موضوع کم‌کم در سدهٔ هجدهم روشن شد، به طوری که می‌توان گفت تخمینهای جمعیت جهان به اندازه‌ای که در نظر نگرفتن

(تخمین ما برای سال ۱۷۰۰)	تخمین گریگوری کینگ ۱۶۹۶	تخمین ریچولی، ۱۶۶۱	(تخمین ما برای سال ۱۶۵۰)	
۱۱۸	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۵	اروپا
۴۲۰	۳۴۰	۵۰۰	۳۷۵	آسیا
۶۱	۹۵	۱۰۰	۵۸	افریقا
۱۳	۶۵	۲۰۰	۱۲	امریکا
۶۱۲	۶۰۰	۹۰۰	۵۵۰	مجموع

«تخمینهای ریچولی و کینگ درباره جمعیت چهار قاره بزرگ؛ تخمینهای ما برای مقایسه بدان

افزوده شده است»

موضوع «کشف نشده» از مجموع میسر بود بهبود یافت. اما در رابطه با آسیا و افریقا پیشرفت اندکی به دست آمد و به طور کلی هیچ پیشرفتی درباره افریقا حاصل نشد. با آغاز سده نوزدهم، وضعیت دگرگون شد. با نگاهی به ارقام که در چاپهای پیاپی «جدولهای جغرافیایی - آماری»

Geographisch - Statische Tabellen و سالانه هوبنر *Hubner* ارائه شده است، می توان به دیدگاهی مناسب درباره روند پیشرفت تخمینهای معاصر دست یافت. این آمار اساساً از همان آغاز (سال ۱۸۵۱) در مورد اروپا و آسیا و از ۱۸۷۰ در مورد امریکا و از ۱۹۱۰ در مورد افریقا همانند ارقام ما هستند. مجموعه های ارقام جهانی نسبتاً وضعیت بهتری دارند و همواره ۱۰٪ با آمار ما اختلاف دارند.^۳

باورهای جدی درباره میزان احتمالی جمعیت در گذشته، با نهضت روشنفکری، بویژه با نگارش رساله آینده نگرانه دیوید هیوم با عنوان «درباره ازدحام جمعیت در ملت های دوران باستان» *Nations of the Populousness of Ancient* (۱۷۴۲) آغاز شد. اما هیچ کس در این زمینه، تا زمانی که کارل جولوس بلوخ اثر خود را با نام «جمعیت سرزمینهای یونان - روم» *Welt Die Bevolkerung der*

■ اطلاعات هوبنر توسط: Willcox, vol II, PP. 643-4 فهرست شده است.

Griechisvh-Romischen در سال ۱۸۸۶ منتشر کرد، کاری انجام نداده است. به دنبال آن وی پژوهشهای دیگری درباره اروپای عصر نوزایش (۱۹۰۰) و ایتالیای سده‌های میانه و عصر جدید (که پس از مرگ وی منتشر شد) انجام داد. جای تردید نیست که وی پدر و بنیانگذار جمعیت‌نگاری تاریخی است. او در روزگار خود تنها بود. اکنون این موضوع علمی با ارزش است و جمعیت‌نگاران تاریخی در نشستها و سمینارها با یکدیگر به بحث می‌نشینند و کتابشناسیهای ما را مغشوش و آشفته می‌کنند.^۱

آشنایی با تنی چند از تاریخنگاران

جیوانی باتیستاریچولی *Giovanni Battista Riccioli*: وی در فرارا^۲، ایتالیا به سال ۱۵۹۸ م. زاده شد. او یهودی بود و دارای کرسی فلسفه، الهیات و ستاره‌شناسی در بولونیا^۳ در قلمرو حکومت پاپ بود. ریچولی به شکلی گسترده در حمایت از موضع ضد کپرنیکی کلیسا و نیز دانش اوزان و مقادیر، مطالبی نگاشت. وی در ۱۶۷۱ درگذشت.

گریگوری کینگ *Gregory King*: وی در لیشفیلد^۴، انگلستان به سال ۱۶۴۸ م. زاده شد. در زمانهای گوناگون، وی نسب‌شناس، طراح، نقشه‌کش (او میدان سوهوی^۵ لندن را طرح ریزی کرد) و مدیر مراسم رسمی بود (مراسم اعطای نشان و همچون آن). مقاله‌های آماری وی امروزه هم در یادها وجود دارد. وی در ۱۷۱۲ درگذشت.

دیوید هیوم *David Hume*: وی در ادینبورگ، اسکاتلند به سال ۱۷۱۱ م. زاده شد. وی مقامهای برجسته جهانی به عنوان تاریخ‌نگار، اقتصاد دان و فیلسوف به دست آورد. امروزه آثار فلسفی

۱ - بیشتر آگاهیها در این پیوست از مقاله‌های تاریخ‌نگارانه در آثار ویلکاس* (Chapter I, Vol.II) و راسل* (PP.5 ff) گرفته شده‌اند.

2- Ferrara

3- Bologna

4- Lichfield

5- Soha

وی، بویژه رساله طبیعت انسانی (۱۷۳۹-۴۰) سبکی کلاسیک محسوب می‌شود. شهرت اصلی هیوم در زمان خودش به عنوان تاریخ نگار بود. این نکته از دو اثر وی شناخته می‌شود: رسالات^۱ (۱۷۴۱-۲) و تاریخ انگلستان (۶۲-۱۷۵۴). معاصران هیوم، از جمله موفقیت‌های وی را رد نظریه چهره شناسی رایج در آن زمان می‌شمارند. ظاهراً هیچ نشانی از ذکاوت در صورت چاق و چشمان گود و بی روحش وجود نداشت. وی در ۱۷۷۹ درگذشت.

کارل ژولیوس بلوخ *Karl Julius Beloch* وی در نیدر - پتسکندر ف، آلمان به سال ۱۸۵۴ م. زاده شد. وی در سن ۲۵ سالگی به عنوان استاد تاریخ باستان در دانشگاه رم برگزیده شد و ۵۰ سال بعد در همین شهر در حالی که به عنوان مرد پیر مشهور مطالعات ایتالیای باستان شناخته شده بود درگذشت. پرکاری بسیار، ذکاوت و روشن بینی، و همچنین تکبر، بی‌عاطفگی و ضد یهودیت نمونه کاملی از فضیلتها و عیبهای این دانشمند آلمانی عصر امپراتوری محسوب می‌شود.

کتابشناخت

کتابشناسی کامل تمام آثاری که در این جا ذکر شده در فهرست پایان این بخش آمده است.

ارقام جمعیت کنونی تمام کشورهای جهانی در بسیاری از کتابهای مأخذ ارائه شده است که همگی آنان با یکدیگر هم عقیده نیستند. منبع رسمی بین المللی عبارت است از: *United Nations Demographic Yearbook*. قابل استفاده ترین مأخذ *World Bank Atlas** است. جدیدترین منبع عبارت است از: *United Nations Population and Vital Statistic Report** که هر سه ماه یک بار تجدید نظر می شود. این نشریات به قدمت سازمان ملل و بانک جهانی هستند، اما پیش از جنگ [جهانی دوم] منابعی مشابه به آنها وجود داشت: *Statistical Year - Book* (متعلق به مجمع اتفاق ملل *League of Nation**) و *Annuaire international de Statistique**. در بین این منابع، این دو نشریه فوق الذکر، دستیابی به رقم رسمی جمعیت هر کشور، در هر سال را از زمان جنگ نخست جهانی آسان می کند.

پیش از جنگ نخست جهانی هیچ تشکیلات جهانی که آمارهایی را گرد آورده باشد، وجود نداشت و پژوهشگر بایستی یا به مجموعه های ملی جداگانه مراجعه می کرد (برخی از آنها شامل اطلاعات جهانی برای مقایسه بود - میتشل *Mitchell** فهرستی از این مجموعه های دارای این اطلاعات را داراست) و یا به منابع مختصر غیر رسمی گوناگون روی می آورد. نخستین این مجموعه اطلاعات

Botticher* مربوط به سال ۱۸۰۰ میلادی است. آسانترین منبع برای استفاده عبارت است از: *Encyclopaedia Britannica** (با هفتمین ویرایش مربوط به ۴۲-۱۸۳۰ آغاز می‌شود) و *Statesman's Year - Book** (با ۱۸۶۴ آغاز می‌شود). برای اطلاع از نخستین تلاشها در جهت پیوند مجموع ارقام جهانی نگاه کنید به ویلکاس *Willcox**؛ پیوست ۲ شامل مختصری از تحقیق وی می‌شود.

آن چه گذشت تخمینهای معاصران بود و اکنون به گردآوریهای گذشته نگر می‌پردازیم. در بین این مجموعه‌ها، چاپهای سالهای ۱۹۵۲، ۱۹۵۳ و ۱۹۵۵ *United Nations Demographic Yearbook** - که رقم سرشماری تا سال ۱۸۵۰ را ارائه می‌کند - و چاپهای سالهای ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۶ و ۱۹۶۰ - که تخمینهای شش ماهه را تا ۱۹۲۰ عرضه می‌دارد - سودمندتر از دیگر منابع است. برای اروپای سده نوزدهم، جدولی مربوط به هر چهار سال یک بار که توسط *Sundbärg** در سوئد به سال ۱۹۰۶ چاپ شد و جدولی مربوط به هر ده سال یک بار که در تجدید نظر سال ۱۹۲۴ *Handwörterbuch** در آلمان منتشر شد، وجود دارد. زمینه‌های اطلاعات از ۱۸۰۰ م. بیشتر به جمعیت نگاران تاریخی متعلق است، تا گردآورندگان آمارها. از بین افراد گوناگونی که مجموعه‌های اطلاعات جهانی را آماده کرده‌اند، ساده‌یاب‌ترین مجموعه مربوط به کلارک *Clark** است، اما جدیدترین و فراگیرترین مجموعه از آن دوران *Durand** می‌باشد. دوران همچنین تمام مجموعه‌های مشابه را عرضه می‌کند. پیوست ۱ بر مبنای پژوهش وی تدوین شده است.

مطالعات منطقه‌ای در تلسله‌های تاریخ شناختی بهتر ارزیابی می‌شود. پژوهش بلوخ برای دوران باستان، مربوط به اروپا، افریقای شمالی و خاور نزدیک، پژوهش راسل *Russell** برای اواخر باستان تا سده‌های میانه و پژوهش برادل *Braudel** برای سده شانزدهم وجود دارد. برای دوران انتقال سده‌های میانه قاره اروپا به یک قاره واحد مستقل و دوران پس از آن می‌توانید به *Beloch* (2)* مراجعه کنید. فصلهای مربوط به تاریخهای اقتصادی *Fontana, Cambridge** و بویژه درباره روند اخیر به: کوسینسکی *Kosinski** نگاه کنید. ارقام سرشماری برای قاره اروپا اخیراً در سودمندترین اثر *Mitchell** گردآوری شده است. درباره تغییرات مرزی، نتایج آخرین بخش توسط فرامکین *Frumkin** مورد پژوهش قرار گرفته است.

برای منطقه افریقای شمالی - خاور نزدیک، مآخذ اصلی *Bonne, Poliak** و مجموعه‌ای از مقالاتی است که زیر نظر *Clark** و *Fisher** تحقیق شده است. جمعیت نگاری آسیایی به طور کامل

تحت تسلط چین و هند که تا حد زیادی در کتابشناسیهای مربوط به این دو منطقه رده‌بندی شده است، قرار دارد. برای یادآوری نگاه کنید به: *Myrdal, *das Gupta* و بویژه برای آسیای جنوب شرقی به *Fisher* مراجعه کنید. برای افریقای نیمه صحرائی، تنها مطالعات گسترده، در *Kuczynski* موجود است و گزارشی از *Haut Comite and *Clark* که البته آنها به طور کامل و جامع درباره افریقا نیستند. اثر *Kuczynski* با ثروتهای بریتانیایی، *Hout Comite* با امپراتوری فرانسه و *Clark* با جهان سوم، سر و کار داشت.

تنها اثر برای اقیانوسیه *Howells* است که کتاب وی در نخستین طبقه قرار دارد، اما این بدان مفهوم نیست که این اثر بیش از یک مقدمه محسوب شود.

قاره آمریکا توجه بیشتری را نسبت به قاره اروپا و آسیا به خود جلب کرده است. علت آن است که آسانتر به نظر می‌رسد که درباره این قاره، تبحری سطحی در زمینه کلی آن به دست آورد. *Rosenblat* یکی از کهن‌ترین جمعیت‌نگاریهای تاریخی محسوب می‌شود که آمیخته‌ای از تخمینهای دقیق درباره منطقه و نژاد مربوط به سالهای ۱۴۹۲، ۱۵۷۰، ۱۶۵۰، ۱۸۲۵، ۱۹۵۰ همراه با کتابشناسی بسیار جزئی است. *Baron Castro*، مجموعه‌های دیگری از تخمینهای مربوط به سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی و *Sanchez - Albornoz* بررسی مناسبی از این اثر ارائه می‌کنند. درباره بحثی که به دنبال ادعاهای *Berkeley School* آمده است نگاه کنید به: *Stewart and *Dobyns*، *Sanchez - Albornoz*. درباره مهاجرتهای بین‌المللی - تنها آنهایی که به تحقیقات ما ارتباط دارد - تا سالهای اخیر اطلاعاتی آشفته عرضه شده است. یک تحقیق معیار از آن *Willcox* است. تغییر مکانها از روزگار وی در مقاله زمینه‌ای که برای *United Nations World Population Conference* در سال ۱۹۷۴ آماده گردیده، خلاصه شده است. برای تجارت برده در اقیانوس اطلس نخستین تحقیق طبقه‌ای متعلق به *Curtin* است.

بیشتر کتابها و مقالاتی که ذکر آنها گذشت، توسط افرادی که در زمینه جمعیت‌نگاری تاریخی، آموزشی ندیده‌اند، نگاشته شده است، بلکه آنان انسان‌شناس، نگهدارنده اسناد و اوراق بایگانی، اقتصاددان، آمارگر و یا عمدتاً تاریخ‌نگار بودند. تعداد بسیار کمی از جمعیت‌نگاران تاریخی، علاقه‌مند به دانستن ارقام جمعیت - به جز در سطحی محدود و ناحیه‌ای هستند. آن چه که آنان بیشتر بدان مایلند تألیف مقاله است - مقالاتی بلند، در موضوعاتی کوتاه، همراه با هیچ نتیجه‌گیری خوشبختانه بسیاری از مفیدترین مقالات در یک مجموعه و یا در مجموعه‌های سه‌گانه زیر در دسترس

است:

Colloque International de Demographie Historique* مربوط به اقدامات سال ۱۹۶۳، برگزیده‌ای زیر نظر *Glass** و *Eversley* در سال ۱۹۶۵ و مجموعه دومی که زیر نظر *Glass** و *Revelle** در ۱۹۷۲ تهیه شده است، از آن جمله‌اند. بیشتر مآخذ می‌تواند از این دو اثر مختصر سودمند گردآوری شود: *Reinhard** (به زبان فرانسوی) و *Kirsten** (به زبان آلمانی). هیچ مآخذ همانندی بدانها به زبان انگلیسی وجود ندارد، هر چند اثر *Hollingsworth** را از آن جمله شمرده‌اند؛ اثر وی دارای پانوشته‌ای بسیار خوبی است، اما در زمانی که *Hollingsworth** تخمینهای خود را ارائه کرد، به بیراهه رفت.

دو مجله اصلی دربارهٔ جمعیت عبارتند از: *Population Studies** (به انگلیسی) و *Population** (به فرانسه). با نگاهی به این دو مجله در می‌یابیم که چه به طور مستقیم و یا از طریق نشریاتی، مهمترین مجموعه‌ها به مطبوعات افزوده شده است. همچنین دو نشریهٔ کتابشناختی وجود دارد: *Population** و *Annales de demographie Historique** که دست‌کم به‌طور نظری تمام چیزهایی را که در هر موضوعی و در هر جایی و به هر زبانی انتشار می‌یابد، در خود جای داده است. خلاصه‌های کوتاه کتاب، تصویری نسبتاً خوب از مآخذی که ذکر آنها با ارزش است، ارائه می‌کند. البته گاه این خلاصه‌ها فاقد برخی از این مآخذند، بویژه هنگامی که آنها با نظمی غیر منتظره همراه باشند. در این زمینه، نعمت دستیابی غیر مترقبه و بزرگی بایسته برای هر پژوهشی است.

Annales de demographie historique (1964 - annually), published by the Société de Demographie Historique.

Annuaire international de statistique (5 vols., 1916-21), supplemented by *Aperçu de la demographie des divers pays du monde*, 1922, 1925, 1927, 1929, 1929-36 (1923-39), published by the Office Permanent de l'Institut International de Statistique.

Barón Castro, R., 'El desarrollo de la población hispanoamericana (1492-1950)', in *Journal of World History* 5, 2 (1959), pp. 325-43.

Beloch, K. Julius, *Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt* (1886).

Beloch (2) = Beloch, K. Julius, 'Die Bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance' in *Zeitschrift für Socialwissenschaft* 3 (1900).

Bötticher [or Boetticher], J. G. I., (English translation), Statistical Tables appended to *A Geographical, Historical and Political Description of the Empire of Germany . . .* (1800).

- Bonné, A., *The Economic Development of the Middle East: An Outline of Planned Reconstruction after the War* (1945), p. 10.
- Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (2 vols., 1972-3), particularly Vol. 1, pp. 394-418.
- Cambridge Economic History of Europe*, Vol. 4, ed. E. E. Rich and C. H. Wilson (1967), Chapter 1 (by K. F. Helleiner), 'The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Industrial Revolution'; Vol. 6, ed. H. J. Habakkuk and M. Postan (1965), Chapter 2 (by D. V. Glass and E. Grebenik), 'World Population, 1800-1950'.
- Clark, Colin, *Population Growth and Land Use* (1967).
- Clarke, John I., *Population Geography and the Developing Countries* (1971).
- Clarke, John I., and W. B. Fisher, *Populations of the Middle East and North Africa* (1971).
- Colloque international de démographie historique 1963, Actes* (1965).
- Curtin, Philip D., *The Atlantic Slave Trade: A Census* (1969).
- Das Gupta, Ajit, Suranjan Sen Gupta, Alak Kumar Datta and Murari Ghosh, '1800-1968: Population of Asia - A Reconstruct', in International Union for the Scientific Study of Population, *International Population Conference*, London, 1969 (4 vols., 1970).
- Dobyns, H. F., 'Estimating Aboriginal American Population: An Appraisal of Techniques with a New Hemispheric Estimate', in *Current Anthropology* 7 (1966), pp. 395-416, 425-35.
- Durand, John D., *Historical Estimates of World Population: An Evaluation* (1974), published by the Population Studies Center, University of Pennsylvania. An earlier version - 'The Modern Expansion of World Population' - is in the *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 111, 3 (1967).
- Encyclopaedia Britannica* (editions since the 7th of 1830-42).
- Ferenczi, I. (ed.) - see Willcox, W. F. (ed.).
- Fisher, C. A., *South-East Asia* (2nd edn 1966), pp. 172-9.
- Fontana Economic History of Europe*, ed. Carlo M. Cipolla (6 vols., 1972-), chapters on Population in Europe: 500-1500 by J. C. Russell (Vol. 1), 1500-1700 by Roger Mols (Vol. 2), 1700-1814 by André Armengaud (Vol. 3). Statistical Appendix 1700-1914 by B. R. Mitchell (Vol. 4, pt 2).
- Frumkin, Gregory, *Population Changes in Europe since 1939* (1951).
- Glass, D. V., and D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History: Essays in Historical Demography* (1965).
- Glass, D. V., and R. Revelle (eds.), *Population and Social Change* (1972).
- Gupta, Ajit Das - see Das Gupta.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (4th edn 1924), Vol. 2.
- Haut Comité consultatif de la population et de la famille, Rapport* (5 vols., 1955-8).
- Hollingsworth, T. H., *Historical Demography* (1969).
- Howells, William, *The Pacific Islanders* (1973).
- Kirsten, Ernst, E. W. Buchholz and W. Kollman, *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte* (2 vols., 1955-6, and later editions).
- Kosiński, Leszek, *The Population of Europe* (1970).
- Kuczynski, R. R., *Demographic Survey of the British Colonial Empire* (3 vols., 1948-53).

- League of Nations, Economic Intelligence Service, *Statistical Year-Book of the League of Nations* (annual vols., 1927-1944/5).
- Mitchell, B. R. (ed.), *European Historical Statistics 1750-1970* (1975).
- Myrdal, Gunnar, *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations* (1968), especially Vol. 2, pp. 1393-402.
- Poliak, A. N., 'The Demographic Evolution of the Middle East' in *Palestine and Middle East Economic Magazine* 10, 5 (1938), pp. 201-5.
- Population* (1946 - 6 issues a year; in French).
- Population Index* (1935 - quarterly).
- Population Studies* (1947 - 3 issues a year).
- Reinhard, M. R., A. Armengaud and J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale* (3rd edn, 1968).
- Rosenblat, A., *La Población indigena y el mestizaje in America* (2 vols., 1954).
- Russell, J. C., 'Late Ancient and Medieval Populations' in *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 48, 3 (1958).
- Sánchez-Albornoz, N., *The Population of Latin America: A History* (1974).
- Statesman's Year-Book* (1864 - annually).
- Stewart, T. D., *The People of America* (1973).
- Sundbärg, A. Gustav, *Aperçus statistiques internationaux* (1906 and 1908 - 1908 reprinted 1968).
- United Nations, Department of Economics and Social Affairs, Statistical Office, *Demographic Yearbook* (1948 - annually)
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Statistical Office, *Population and Vital Statistics Report* (Statistical Papers, Series A) (1949 - quarterly).
- United Nations, World Population Conference 1974, *International Migration Trends 1950-1970* (Conference Background Paper by UN Secretariat). Also printed in UN, *The Population Debate: Dimensions and Perspectives* (1975).
- Willcox, W. F. (ed.), *International Migrations* (2 vols., 1929-31, reprinted 1969); Vol. 1 also ed. I. Ferenczi.
- World Bank (International Bank for Reconstruction and Development), *World Bank Atlas* (1966 - annually).

نمایه

	آلمان	۲	
۸۴			آذربایجان
۸۶	در جنگ	۲۱۸	آرژانتین
۸۲	تقسیمات سیاسی جاری	۴۳۸	آزتک، امپراتوری
۸۵	کارگران خارجی	۳۸۶	آزورها
۱۰۴	آلمانها در چک و اسلواکی	۱۵۸	آسیا، مجموع قاره‌ای
۹۹	در روسیه	۱۶۸	الگوی توزیع جمعیت در ۳۰۰۰ ق.م.
۱۲۴	در رومانی	۱۷۱	در ۴۰۰ ق.م.
۱۴۳	در یوگسلاوی	۱۷۱	در ۱۹۷۵ م.
۴۶۹	آلیس، جزایر	۱۷۹	تقسیم درون منطقه‌ها
۳۳۹	آنگولا	۱۷۷-۹	آسیای جنوب شرقی
۱۱۷	آوارها	۱۷۹	آکسوم، قلمرو پادشاهی
۲۴۹	آینو	۳۲۳	آلبانی
		۱۴۴	آلبانی‌ها در یوگسلاوی
		۱۴۳	آلزاس - لرن
	الف	۶۹	آلزاسی‌ها
۱۰۱	اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی (سابق)	۶۹	

۱۹۳	اسرائیلی‌ها، در عصر باستان	۳۶۴	اتحادیه آفریقای جنوبی، سوازیلند و لسوتو
۱۹۵	در عصر جدید	۳۸۵	ملاویها در
۵۶	اسکاتلند	۱۱۴	اتریش
۶۱	اسکاندیناوی	۱۱۶	اتریش - مجارستان، امپراتوری
	، نیز نک کشورهای منفرد	۳۲۵	اتیوپی
۱۷۲	اسکندر کبیر، امپراتوری		اردن، نک فلسطین و اردن
۲۹۴	آفریقا، مجموع قاره‌ای	۲۰	اروپا، مجموع قاره‌ای
۳۶۴	آفریقای جنوبی	۲۳	الگوی توزیع جمعیت در ۱۰۰۰ ق.م.
	، نیز نک کشورهای منفرد	۲۴	در ۲۰۰ م.
۳۵۳	آفریقای شرقی	۲۶	در ۱۳۰۰ م.
	آفریقای شمالی، نسبت جمعیت نیمه‌صحرائی	۳۰	در ۱۷۵۰ م.
۳۰۵-۷	تقسیم استعماری	۳۳	در ۱۸۴۵ م.
۳۴۱	آفریقای غربی	۳۶	در ۱۹۱۴ م.
۳۴۰	تجارت برده	۴۰	در ۱۹۷۵ م.
۲۱۵	افغانستان		تقسیم به نواحی شمال غربی، شرقی، منطقه
۳۹۲	اقیانوس اطلس، مجموع مهاجرت	۳۲	مدیترانه‌ای
۴۵۰	اقیانوسیه، مجموع قاره‌ای	۳۷	تقسیم سیاسی اروپا در ۱۸۴۵ م.
۴۵۶	بومیان اولیه (بجز ملانزی)	۳۸	در ۱۹۱۴ م.
۴۵۵	تقسیمات نژادی	۴۰	در ۱۹۷۵ م.
۴۳۶	اکوادور	۳۲	اروپای مدیترانه‌ای
۳۱۳	الجزایر	۴۴۱	اروگوئه
۳۱۲	مستعمره‌ها	۳۲۸	اریتره
۴۳-۴	الجزایری‌ها در فرانسه	۱۸۲	ارمنی‌ها
۴۱۵	السالوادور	۱۲۸	اسپانیا
	امارات متحده عربی، نک عربستان (کشورهای	۴۳	اسپانیایی‌ها، در فرانسه
	ساحل خلیج فارس)	۳۸۸	در آمریکا
	امپراتوریهای آلمان در سده‌های میانه و عصر	۴۳۲ و ۴۳۴	در آمریکای جنوبی
۸۶	جدید	۳۸۶	اسپانیایی - آمریکایی، امپراتوری
۳۰۵	امپراتوری استعماری آلمان در آفریقا	۴۵۹	استرالیا
۳۰۵	امپراتوری ایتالیا، در آفریقا	۳۴۹	استوایه
	امپراتوری بریتانیا، مجموع جمعیت در		و نیز نک کشورهای منفرد
۱۷۴	۱۹۴۵ م.	۹۹	استونیایی‌ها

۱۳۸	ایتالیا	۳۰۵	در افریقا
۷۴	ایتالیایی‌ها، در بلژیک	۸۶	امپراتوری روم مقدس
۴۳	در آلمان	۱۷۳	امپراتوری عرب (خلافت)
۳۰۵	در لیبی	۶۹	امپراتوری فرانسوی ناپلئون اول
۴۳	در سوئیس	۳۴۹ و ۳۰۵	مستعمراتی، در افریقا
۲۱۲	ایران	۱۷۴	امپراتوریهای چینی
	ایرانی، امپراتوریها		امریکا، مجموع قاره‌ای
۱۷۲	هخامنشی	۳۸۶	تراکم جمعیت پیش از کریستف کلمب
۱۷۲	پارتی	۳۸۹	تجارت برده
۵۶	ایرلند	۳۹۲	مهاجرت
۵۷	تقسیمات سیاسی	۳۹۵	ساختار نژادی
۳۸۶ و ۴۳۲	اینگا، امپراتوری	۳۹۴	امریکای لاتین
		۴۱۳	امریکای مرکزی
		۴۱۵	تقسیمات سیاسی
	ب		
۶۹	باسکها	۲۸۲	اندونزی (بجز گینه جدید غربی)
۱۴۲	بالکان، جزایر	۴۲۵	اندونزی‌ها، در کشورهای گویان
	نیز، نک کشورهای بالکان	۱۳	انسان ریختها
۳۵۲	بانتو، در افریقای جنوبی	۴۸	انگلستان و ویلز
۳۵۹	در موزامبیک	۴۶	مهاجرت انگلو-ساکسونها
۳۶۲ و ۳۶۴ و ۳۶۶	در افریقای جنوبی	۱۴	اوسترالوئیتین
	بحرین، نک عربستان (کشورهای ساحل خلیج فارس)	۳۵۵	اوگاندا
	بربرها	۲۳۴	اویغور
۳۱۰	در مغرب	۴۰۱	ایالات متحده امریکا (بجز هاوایی)
۳۱۵	در لیبی	۴۰۲	بردگان
۳۹۱	برده (تجارت)، امریکا	۴۰۳	جنگ داخلی
۳۰۲	افریقا، سده‌های میانه	۴۰۳	تقسیم‌بندی نژادی
۳۰۴	مجموع در ۱۵۰۰ تا ۱۸۱۰ م.	۴۰۷	کشورهای منفرد
۳۰۳	میزان سالانه در منطقه اقیانوس اطلس	۱۳۴	ایبری
۴۲۹	برزیل	۱۵۱	نیز نک اسپانیا، پرتغال
۵۸	بریتانیا، جزایر	۱۵۷	ایسلند تا ۱۰۰۰ م.
			از ۱۰۰۰ م.

۴۱۵	پاناما		نیزنک انگلستان و ویلز، اسکاتلند، ایرلند
۴۱۴	منطقه کانال	۷۵	بلژیک (ولوکزامبورگ)
۱۲۲	پرتغال	۳۰۵	امپراتوری در افریقا
۳۴۹	پرتغالی‌ها، در آنگولا	۱۴۴	بلغارستان
۱۳۱ و ۳۰۳	در افریقا	۱۸۳	بلغارها (در ترکیه)
۳۸۸ و ۴۳۰	در برزیل	۴۱۴	بلژ
۱۳۱	در فرانسه	۴۲۲	برمودا
۳۴۳	در گینه بیسائو	۲۶۶	برمه
۳۶۱	در موزامبیک	۲۸۱	برونئی
۴۳۳	برو	۲۵۵	بنگلادش
۸۶	پروس، پادشاهی	۲۵۸	تراکم جمعیت
۴۶۸	پلیتری		نیزنک پاکستان، هند، بنگلادش
۴۶۹	پلیتری فرانسه	۳۴۳	بنین
۳۵۰	پرنسپ	۲۶۲	بوتان
۲۴۰	پوی	۳۶۶	بوتسوانا
۲۹۶ و ۳۴۶	پیگمه‌ها (آدم کوتوله‌ها)		بوروندی، نک رواندا
		۲۹۶	بوشمن‌ها
		۳۶۲ و ۳۶۵	در افریقای جنوبی
		۳۵۶	در جنوب افریقای مرکزی
	تاجیک‌ها	۳۵۱	در شرق افریقا
۲۱۶	در افغانستان	۳۵۹	در موزامبیک
۲۲۵	در ترکستان	۴۳۶	بولیوی
۳۵۵	تانزانیا	۳۶۳	بوئرها، جمهوریه‌های بوئر
۳۵۲	تانگانیکا	۴۶۴	بیسمارک، مجمع‌الجزایر
۲۷۰	تایلند		
۲۴۳	تایوان		
۲۳۳	تبت		
	نک همچنین ترکستان چین		پ
	تراکم جمعیت	۴۳۶	پاراگوئه
۱۳	انسان ریخت‌ها و اوسترالوپیتسین	۲۵۶	پاکستان، هندوستان و بنگلادش
۱۴	هومو ارکتوس	۲۵۳	تقسیم‌بندی‌های سیاسی
۱۴	هوموساپینس، پارینه‌سنگی	۲۵۷	تراکم جمعیت

۲۷۷	جمهوری خمر	۱۶۹	نوسنگی
۲۸	جنگ اول جهانی		تراکم‌ها، نک تراکم جمعیت
۳۹	جنگ دوم جهانی	۲۲۶	ترکستان
۸۲ و ۱۰۴	جنگ سی ساله	۲۳۶	ترکستان چین و تبت
		۴۳	ترکها، در آلمان
		۲۱۶	در افغانستان
	ج	۲۱۱ و ۲۱۳	در ایران
	چاد، نک ساحلی (کشورها)	۲۲۴-۵	در ترکستان
۱۰۵	چک و اسلواکی	۹۹	در روسیه
۲۴۰	چوانگ	۱۴۷	در قبرس
۲۳۲	چین	۲۱۸	در ماورای قفقاز
۲۳۹	چین خاص	۱۴۳	در یوگسلاوی
۲۴۰	اقلیتهای نژادی	۱۴۳	در یونان
۲۴۰	مناطق محصور	۱۸۶	ترکیه
۲۳۰-۱	چینی‌های بیرون از چین	۱۸۴	ترکیه (بخش آسیایی)
۲۴۲	در تایوان	۱۴۴	(بخش اروپایی)
۴۲۵ و ۴۳۴	در قاره آمریکا	۴۸۲ و ۴۸۴ و ۴۸۶	توزیع جمعیت بین قاره‌ها
۲۳۰	در منچوری و مغولستان	۴۶۹	توکلاو
		۳۴۳	توگو
		۳۱۳	تونس
۱۷۰ و ۱۷۱ و ۱۷۵ و ۱۷۷	خاور نزدیک	۳۰۵	مستعمره‌ها در
		۴۶۷ و ۴۶۹	تونگا، جزایر
	د		
۶۳	دانمارک		
۳۷۲	در جزایر موریس		ج
۶۲	قلمرو پادشاهی در سده‌های میانه	۴۷۸	جمعیت جهان
۳۴۲	دماغه سبز، جزایر (کیپ ورد)	۱۵	پارینه سنگی
		۴۸۲ و ۴۸۴ و ۴۸۶	تقسیم‌بندی بین قاره‌ها
		۴۸۲	روند اولیه (۱۰۰۰/ق.م-۵۰۰.م)
		۴۸۴	روند سده‌های میانه
۳۷۲-۳	رئونین	۴۸۶	فرایند نوین گرایس (۱۴۰۰-۲۲۰۰.م)

۳۴۳	ساحل عاج	۳۵۵	رواندا و بوروندی
۳۳۶	ساحلی، کشورها	۳۵۷	رودزیا
۴۶۹	ساموآ	۱۰۱	روسیه (اتحاد جماهیر شوروی سابق)
۳۹۰ و ۳۹۴	سرخپوستان امریکا	۱۰۱	امپراتوری تزارها
۲۶۱	سریلانکا (سیلان)	۱۰۰	بخش آسیایی
۴۶۴	سلیمان، جزایر		نیزنک قفقاز، سبیری، ترکستان
۲۷۹	سنگاپور	۹۸	بخش اروپایی
۳۴۳	سنگال	۱۰۱	حکومت در سده‌های میانه (روسیه کیف)
۶۳	سوئد	۹۹	روسها، اقلیتها
۶۰	پادشاهی در سده‌های میانه	۲۲۵	در ترکستان
۱۰۹	سوئیس	۲۱۸	در قفقاز
۳۶۵	سوازیلند و لسوتو	۱۷۴	روم، امپراتوری
	نیزنک اتحادیه آفریقای جنوبی	۲۵	توزیع جمعیت
۳۳۲	سودان	۱۲۳	رومانی
۴۲۵	سورینام	۴۸۲	روند اولیه
۱۹۰	سوریه و لبنان	۴۸۴	روند سده‌های میانه
۱۸۹	یونانیها در		
۱۹۵	عربهای فلسطین در		
۳۲۸	سومالی		ز
۳۵۴	سومالیایی‌ها در کنیا	۳۴۹	زئیر
۳۲۷	سومالی فرانسه	۳۵۷	زامبیا
	سیاه‌پوستان (نگروها)، مجموع جمعیت جهانی	۴۷۲	زلاندنو
۲۹۵ و ۳۳۸	پیش از تاریخ	۳۵۲	زنگبار
۲۹۹	۲۰۰۰ م.		
۳۴۳	۱۹۷۵ م.		
۳۹۱ و ۳۹۴ و ۳۹۵	در قاره امریکا		ژ
۲۲۳	سبیری	۲۵۰	ژاپن
۳۴۳	سیرالئون	۲۳۱	ژاپنی‌ها در تایوان
۱۳۷	سبیل		
۳۷۳	سیشل		
	سیلان، نک سریلانکا		س
		۳۵۰	سانتومه

۴۶۴	در کالدونیای جدید		ش	شامپاتزه‌ها
۱۹۷	فرمزه، نک تايوان	۱۳		شیلی
۱۹۵	فلسطین و اردن	۴۴۱		
۱۹۵	تقسیم‌بندی اسرائیلی - عربی			
۱۹۵	فلسطینی، عربها			
۶۲	فنلاند			
۴۶۴	فیجی		ع	عثمانی، امپراتوری
۴۶۲	سرخپوستان	۱۸۳ و ۱۸۶		عراق
۲۸۴	فیلیپینی‌ها	۲۰۷		عربستان، شبه جزیره
۳۱۰	فنیقی‌ها، در تونس	۲۰۱		بخش داخلی (عربستان سعودی)
۱۸۹	در لبنان	۲۰۴		سواحل خلیج فارس
		۲۰۴		نیزنک یمن و عمان
		۳۵۴		عربها، در افریقای شرقی
	ق			در ایران
	قبایل چادرنشین در آسیای مرکزی در سده‌های	۲۱۳		در فلسطین و اردن
۱۷۳	میانه	۱۹۵		عفار و عیسا، ناحیه‌های فرانسوی
۲۱۳	در ایران	۳۲۷		عمان
۲۰۸	در عراق	۲۰۴		
۱۷۳	در عربستان			
۳۲۱	در مصر			
۱۴۷	قبرس تا ۱۰۰۰ م.		غ	غنا
۱۵۷	از ۱۰۰۰ م.	۳۴۳		
	قطره، نک عربستان (سواحل خلیج فارس)			
۲۲۰	قفقاز			
۱۵۵	قناری، جزایر تا ۱۰۰۰ م.		ف	فاروس
۱۵۶	از ۱۰۰۰ م.	۱۵۷		فرآیند نوین‌گرایی
		۴۸۶		فرانسه
		۶۸		اقلیت‌های بومی
		۶۹		جامعه خارجی
	ک	۶۷-۹		قلمرو پادشاهی
۴۱۸	کارائیب، جزایر	۷۰		در الجزایر
۴۱۹-۲۰	تغییرات نژادی	۳۰۶		

۱۴	گوریل‌ها	۴۲۲	جزایر منفرد
۴۲۷	گویان، کشورها	۲۹۸	کارتاز، امپراتوری
۴۲۵	گویان فرانسه	۴۲	کارگران خارجی
	گینه (افریقای غربی بجز نیجریه)، نک افریقای غربی	۴۱۵	کاستاریکا
		۴۶۴	کالدونیای جدید
۲۴۹	گینه استواییه	۴۶۴	فرانسه در
۲۴۳	گینه بیسائو	۲۴۹	کامرون
۲۴۳	گینه کوناکری	۲۹۷	کانادا
۴۶۲ و ۴۶۴	گینه نو	۶۹	کرس، جزایر
		۲۴۶	کره
		۲۴۵	تقسیمات سیاسی
	ل	۲۳۴	کره‌ایها در منچوری
۲۷۷	لائوس		کشورهای سفلا، نک بلژیک، هلند و لوکزامبورگ
۶۲	لاپ، اقوام	۴۹	کشورهای مشترک المنافع، مهاجرتها به بریتانیا
	لبنان، نک سوریه و لبنان	۴۲۴	کلمبیا
۹۹	لتونیایی‌ها	۲۴۹	کنگو
	لسوتو، نک سوازیلند	۲۵۵	کینا
۲۴۳	لیبریا	۲۹۶	کوشی‌ها
۳۱۶	لیبی	۴۶۹	کوک، جزایر
	لیتوانی، در سده‌های میانه، نک لهستان - لیتوانی	۳۷۲	کومور، جزایر
۹۹	لیتوانی‌ها در روسیه		کویت، نک عربستان (کشورهای ساحل خلیج فارس)
۹۴	لهستان - لیتوانی		
۹۹	لهستانی‌ها، در روسیه	۳۶۲	کیپ، مستعمره
۹۰ و ۹۲	در اروپای غربی و قاره آمریکا		

گ

		۲۴۹	گابن
	م		گامبیا
۲۷۰	ماداگاسکار	۲۴۳	گرچی‌ها، گرجستان شوروی سابق
۱۵۴	مادیرا	۲۱۷	گرینلند
۴۷	مارسی، شیوع طاعون در ۱۷۲۰ م.	۱۵۷	گل
۲۴۱	ماکائو	۷۰	گواتمالا
	مالاگاسی، نک ماداگاسکار	۴۱۵	